

SEVİNC BAĞIROVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADİU
sevinc.@.mail.ru.

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏRBƏST DANIŞIQ PROSESİNDƏ STİMUL YARADA BİLƏN FEİLLƏR VƏ ONLARIN ƏSAS FUNKSİYALARI

Açar sözlər: nitq feilləri, danışiq aktı, feil, ünisyyət, mətn, lokutiv, illokutiv
Key words: reporting, act of speech verb, communication, text, locutionary,
Ключевые слова: глаголы речи, речевой акт, глагол, общение, текст.

Nitq feillərinin öyrənilməsi sovet və qərb dilçiliyində fərqli istiqamətlərdə aparılmışdır. Nitq feilləri leksik və qrammatik mənalara, sintaktik xüsusiyyətləri, funksional səviyyədə, nitq və təfəkkür münasibətində, habelə onların məntiqi-semantik xüsusiyyətləri aspektindən tədqiqata cəlb edilmişdir. Uzun müddət linqvistik müstəvidə yalnız nitq prosesini ifadə edən feillərin öyrənilməsi prioritet olmuşdur. Danışıqda hər hansı bir fəaliyyət bildirən feillər isə öyrənilən problemlərdən kənarda qalmışdır. Bu yanaşma çərçivəsində nitq feilləri dedikdə, yalnız tələffüz üzvləri vasitəsilə yerinə yetirilən hərəkəti bildirən feilləri, yəni ünsiyyət prosesində üzvlərnən səsələrin (söz və frazlar) tələffüzü nəzərdə tutulur.

L.Q.Mixedova nitq feillərinə vasitəli və vasitəsiz nitqi yaratmağa qabil bütün feilləri aid edilir. O, semantik və sintaktik kriteriyaları birləşdirməsinə vacib sayır. Müəllif ingilis dilində nitq feillərin leksik cərgəsini müəyyənləşdirərkən, bir tərəfdən yalnız mikromətn yarada bilən feillərdə, digər tərəfdən isə lüğətdə yalnız nitq mənası bildirən kimi qeydə alınmış feillərlə məhdudlaşır. L.Q.Mixedova araşdırmasını iki istiqamətdə ararır:

1) XIX-XX əsr ingilis və amerikan bədii ədəbiyyatından müxtəlif feillərin mikromətn yaratma funksiyasında işlənən halları qeydə alır;

2) lüğət üzrə nitq mənası bildirən feillərin seçilməsinə üstünlük verir.

O.V.Bulankova onları məlumatın istiqamətliliyi üzrə nəzərdən keçirir. O.V.Bulankova ikikeçidli feillərin təsnifatını verərkən nitq feillərinə daha geniş feillər qrupuna aid edir. Bu yanaşmada nitq feilləri ikikeçidli kimi nəzərdən keçirilir, hər iki valentliyi sağda və onlarsız konstruksiyalar bitmiş hesab edilmir. İ.B.Dolinan predikatları verdiyi təsnifatında nitq feilləri qiymətləndirmə və modus predikatlarının representasiya etdiyi kimi səciyyələndirirlər. Feil qiymətləndirmə predikatını representasiya etdiyi hallarda onun sem strukturu iki səmdən – birin qiymətləndirmə mənası verən səmdən, digəri isə həmin qiymətləndirmənin icar olunduğu fəaliyyəti növünü (nitq) adlandıran səmdən təşkil olunur. Modus feillərinin leksik mənası tamamilə proporzisionla məna ilə

müəyyən edilir, amma bu feillərin sem strukturu olduqca mürəkkəbdir: müvafiq propozisional semdən başqa, o, həm də proporzisiyanın daxil edilməsinin mümkünlüyünü təyin edən metasemdən də ibarətdir. O, Şiltis feli cümlənin özəyi fikrindən çıxış edərək, nitq feillərini istənilən dilin təbii metadil vasitəsi kimi müəyyən edir. QAPaka görə, nitq feilləri üçün aşağıdakı sementik aktantlar xarakterikdir: *acens* – nitq subyekti, *adresat* – dinləyici və ötürülən informasiya. Feilin semantik əhatəsini təhlil edən Q.A.Pak özünün leksik-semantik təsnifatını verir. Müəllifə görə, bir halda ki, ünsiyyət minimum iki şəxsin olmasını tələb edir və feilin leksik mənasında hərəkətin istiqamətliliyi gizlənməmişdir, onda feillər

- 1) qarşılıqlı istiqamətli ünsiyyəti bildirən feillər (to discuss, to chat);
- 2) biristiqamətli hərəkət bildirən feillər (to tell, to say);
- 3) məqsədyönlü hərəkət bildirən feillər (to scream) kimi qruplaşdırılmalıdır.

Əlavə etmək istərdik ki, Q.A.Pakin bu təsnifatında feillərin bir qrupdan digərinə keçməsi kimi hadisəsinə yer verilmir. Məsələn, ingilis dilində to chat feili biristiqamətli hərəkət, to tell feili qarşılıqlı istiqamətli ünsiyyət bildirir. Nitq prosesi bildirən feillərin tematik qrupunda iki əsas qrup fərqləndirilirdi:

1) nitq prosesini və onun əsas funksiyalarını bildirən feillər (məlumat, söhbət, hekayət): tell, say, speak, talk;

2) ünsiyyət prosesində reallaşa bilən, lakin hər hansı bir hərəkəti bildirən feillər (şifahi və yazılı): command, order, affirm, repeat.

Nitq prosnsini bildirən feillər də öz növbəsində iki yarımqrupa bölünürlər:

- öz semantikasında əlavə xarakter olmadan xalis nitq prosesi bildirən feillər;

- nitq prosesini ümumi şəkildə ifadə edən feillər: tell, say, speak, talk; nitq prosesini daha dar şəkildə ifadə edən feillər: narrate, express, repeat, declare;

Nitq prosesinin əlavə xarakterini, məsələn, sürəklilik, davamlılıq, başlanğıc, son, səslənmənin gücünü, tələffüzün dəqiqliyini və s. özündə əks etdirən feillər. Adətən, buraya həmin prosesi səciyyələndirən əlavə adverbial sözlü feillər də daxil edilir. Bu yanaşmanın tərəfdarları həmin dil vahidlərinin nitq prosesini ümumi məzmununda adlandırdıqlarını iddia edirlər. Başqa sözlə, öyrənilən feilləri səslənmə, to, əlavə emisionallıq çalarlarından ayrılıqda araşdırmaq lazımdır.

Bütöv qrupun ümumi semantik əlamətlərlə (nitq prosesi bildirənlər) yanaşı həmin feillərin hər biri müəyyən nitq aktına işarə edir. Bəzi nitq feilləri birbaşa nitq prosesini, digərləri isə insanın həyat və fəaliyyəti ilə əlaqəli nitq proseslərini – danışanın idarəsini, müxtəlifemosiyalarını bildirirlər.

Beləliklə, təhlil olunan feillərin sırasına semantikasında nitqin qiymətləndirmə, səbəb, gerçəklik və s. birləşdiyi feillər aid edilir. Bununla bağlı olaraq, bu yanaşmanın tərəfdarları nitq feillərini üç qrupa bölünlər:

- xalis nitq prosesi bildirən feillər;
- nitq prosesini bildirənlər və kommunikasiyanın vəzifəsindən asılı olaraq xarakterizə edilən feillər;
- insan fəaliyyətinin digər sahələrilə bağlı nitq prosesini bildirən feillər.

Birinci qrupa daxil olan feillərdə söylənən məzmunu ifadə olunmur və insanın həyatının digər tərəflərilə əlaqəsi əks olunmur. Burada ünsiyyət prosesində yalnız tələffüz aktının özü göstərilir (sözlər, frazalar). İkinci qrupa daxil olan feillərdə yalnız nitq prosesi deyil, həm də onun xarakteri: söyləmin məzmunu və ya teması göstərilir. Burada feilin özündə nitqin məzmununa münasibətini xarakterizə edən müəyyən proses də bildirilir. Üçüncü qrupa isə nitq prosesi vasitəsilə təzahür edən, yəni iradi aktların sözlərlə ifadəsini bildirən feillər aid edilir. Vacib məqam ondan ibarətdir ki, feillərin leksik-qrammatik birləşmələrinin xüsusiyyətlərini söz birləşmələri qanunu ilə şərtlənmiş sintaktik konstruksiyalar deyil, bütövlükdə cümlənin strukturu təcəssüm etdirə bilər, məsələn, feilin infinitivlə bəzi birləşmələri, habelə feilin vasitəsilə nitqlə və budaq cümlələri ilə birləşmələri. Feilin müxtəlif tərz-i-hərəkətin adverbial təyinedicilərilə birləşməsi, məsələn, enerji, diqqət, intensivlik, səy (carefully, immediately, perfectly, strongly, easily, precisely və s.). Subyektin aktivlik əlamətinin əlavə aktualizatoru keyfiyyətində proqressiv, imperativ, modal və faza feillərilə birləşmə, habelə aksional feillərilə zəmcins üzlər keyfiyyətində birləşmə və s. Bu cür yanamanın üstünlüyü hər bir feilin birləşmələrinin təfərrüfatlarına qədər nəzərdən keçirilməsi cümlə tərkibində feilin digər sözlərin müxtəlif formaları və ya bütöv konstruksiyalarla əlaqəsini aşkar etməyə və bu əlaqələrin feilin leksik mənasından asılılığını müəyyən etməyə imkan verir.

Tipik nitq situasiyasında – danışmaq, dinləyən və danışanın işlətdiyi söyləmə müxtəlif aktlarla əlaqəlidir. İngilis dilində illokutiv aktla əlaqəli feillərlə aşağıdakıları aid etmək olar: state – ifadə etmək, qeyd etmək), assert – təsdiq etmək, elan etmək, describe – təsvir etmək, warn – xəbərdarlıq etmək, remark – qeyd etmək, comment – şərh etmək, command – komanda vermək, order – əmr etmək, request – xahiş etmək, approve – rəğbət bəsləmək, xeyir-dua vermək və s.

Müəllifə görə, heç də bütün feillər illokutiv deyillər. Məsələn, voice, whisper feillərinin mənasında illokutiv deyil, lokutiv sem vardır. Digər tərəfdən, bəzi feillər həm lokutiv, həm də perlokutiv kimi izah edilə bilər. Məsələn, add, go on lokutiv feillər cərgəsinə düşür. Maraqlıdır ki, onun təsnifatında say feili lokutiv və illokutiv mənaları (state, promise) özündə birləşdirir. İllokutiv feillərin qavranılmasında qrammatik kateqoriyalardan yararlanan Z.Vendlerə görə, nitq feillərinin bir qismini performativlər sinifinə aid etmək olar. Z.Vendler performativlər sinifinin semantik birliyini

C.Ostinin istifadə etdiyi düsturun köməylə nümayiş etdirir. Performativ anlayışını daxil edərək a) söyləmək – to say Mən V+ deməli V+; b) demişdir – in saying Mən V+ on V-dir+; c) indiki zaman – hereby mən V+, burada V+ feili onun tamamlığı ilə birlikdə işarələyir, /-dir/ isə keçmiş zaman formasının şəkilçisidir. Bu formulların tərkibində işlən bilən feillər və sintaktik meyarlara cavab verən feillər çoxluğu qismən və ya çox dərəcədə üst-üstə düşürlər. Bundan başqa, performatiklərin rəngarəngliyi nəzərisə söyləməyə imkan verən müxtəlifdliyi say feilinin (danışmaq/söyləmək) özünün əsas mənasında daha ümumi performativdir. Bu cür izah E.V.Paduçevanın hər bir illokutiv akta müəyyən performativ feilin uyğun gəlir fikrini təsdiqləyir. Danışq aktı özünün illokutiv funksiyasına müvafiq olaraq bu və ya digər tipə aiddir. Generativ qrammatikada illokutiv feilli istənilən söyləm performativ hesab olunur.

Ədəbiyyat:

1. Михедова Л.Г. Тематический ряд verba dicendi в современном английском языке. Автореф. дис. канд филол. наук. М.? 1971.
2. Буланкова О.В. Двухпереходные глаголы в современном английском языке. Автореф. дис. канд. филол. наук. Л. 1973.
3. Долинина И.Б. Синтаксически значимые категории английского глагола. Л. 1989.

С.Багирова

Различные подходы к изучению глаголов речи в английском языке

Резюме

Статья посвящена изучению глаголов речи в английском языке. В статье исследуются лексические, грамматические, синтаксические, а также логико-семантические особенности глаголов говорения. В статье подчеркивается приоритетность изучения глаголов, обозначающие процесса речи. История изучения проблемы исследуется на основе конкретных источников и выявляется отсутствие единого мнения по составу глаголов говорения. В статье глаголы речи разделяются на три группы: глаголы, обозначающие собственно процесс говорения; глаголы, обозначающие процесс речи и характеризующие его в зависимости от задач коммуникации; глаголы, обозначающие процессы речи, связанные с другими сторонами жизни и деятельности человека.

Роль инфинитива в без личных глагола английском языке роль и место инфинитива в без личных глагола существенно заметен. В совершенном английском языке безличные глаголы играют особую роль в морфологической системе и крепко связать неопределенной формой глагола. В предлоениях безличные глаголы открывают новую форму употребления и иногда меняет значение мысли в предложении и дают иные, зависимые оттенки глагола.

S.Baguirova

Different approaches to the study the reporting verbs in English Summary

The role of infinitive in impersonal verbs in English.

The role and the place of the infinitive in impersonal verbs in English is essentially noticed. In modern English impersonal verbs play a special role in morphological system and is closely connected with the indefinite form of a verb. Impersonal verbs in sentences create the new form of usage and sometimes change the meanings and thoughts in sentences and thoughts in sentences and give another dependant touch of the verbs.

The article is devoted to the investigation of reporting verbs in English. In the article the lexical, grammatical and syntactic characteristics of reporting verbs, and also their logical-semantic aspects are investigated here. It is mentioned in the article that the study of verbs expressing speech process is a matter of priority in linguistics. The history of investigation of the problem is studied on the bases of concrete sources, and some divergences in opinion among linguists on the composition of reporting verb are also found out. The reporting verbs are divided into the following three parts in the article: verbs denoting pure speech process, verbs denoting speech process and verbs which characterize depending on the position of the communication, at last, verbs denoting speech process in connection with different spheres of human activity.

Rəyçi: Rəfiq Cəfərov

Filologiya elmləri namizədi, dosent.